

DEUGD & ONDEUGD

Deugd & Ondeugd

*Morele scherpstijperij
in de zeventiende-eeuwse Nederlanden*

Catalogus bij de tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek
op de Stadscampus van de Universiteit Antwerpen
20 augustus–5 september 2019

Deugd & ondeugd | *Morele scherpstijperij in de zeventiende-eeuwse Nederlanden*

Een uitgave van UCSIA & Universiteit Antwerpen

Verantwoordelijke uitgever: Bea Cantillon · Prinsstraat 14 · BE 2000 Antwerpen

www.ucsia.be

www.uantwerpen.be

D/2019/10524/01

© 2019 UCSIA, Universiteit Antwerpen & de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Inleiding Politici verwijzen tegenwoordig graag naar ‘normen en waarden’. Wat ze daar precies mee bedoelen, laten ze echter meestal in het midden. In de zeventiende eeuw heetten die waarden en normen ‘deugden’. Alle religieuze strekkingen stelden dat een deugdzaam levenswandel een absolute voorwaarde was om een plaats in de hemel te verwerven. Net daarom was het zo belangrijk om iedereen er van jongs af aan van te overtuigen om deugdzaam te leven. Moralisten en religieuze auteurs schreven er honderden boeken over. Sommigen gaven rechtstreekse richtlijnen en aanbevelingen om de deugden te beoefenen. Anderen verzamelden verhalen met allerlei voorbeelden van deugdzaam of ondeugdzaam gedrag en legden een sterke nadruk op de consequenties ervan. Zo wilden ze alle lagen in de maatschappij een passende spiegel voorhouden. De manier waarop deugden worden aangeprezen en tot voorbeeld gesteld en ondeugden worden veroordeeld of ervoor wordt gewaarschuwd, kan een licht werpen op de opvattingen over moraal, ethiek en al of niet gewenst sociaal gedrag.

Zedenprekende moralisten en auteurs van allerlei religieuze ordes probeerden zo creatief mogelijk hun opvattingen aan de wereld te communiceren. Vooral de jezuiteten blonken uit in allerlei strategieën om hun boodschap op een populaire manier te verspreiden. Alle genres kwamen in aanmerking om in meer of minder directe bewoordingen de juiste levenswijze aan te prijzen en de lezers te confronteren met de afschrikwekkende gevolgen van ondeugden en zonden.

Aangezien de mens zwak is en geen weerstand kan bieden aan de bekoringen, verschenen er allerlei boekjes met richtlijnen om deze te voorkomen of om te vermijden dat de zonde zich zou herhalen. Sommige auteurs hebben geprobeerd hun moraliserende boodschap in meer omfloerste termen te verhullen door ze in allerlei populaire literaire genres te verpakken. Liederen en toneel, die gemakkelijk een breed publiek konden bereiken, maar ook de in de zeventiende eeuw zeer populaire embleemboeken leenden zich uitstekend om deugden aan te prijzen. Niet alleen in religieuze werken komen deugden en ondeugden aan bod. In de literatuur en de beeldende kunst komen ze geregeld voor als allegorische personages.

Binnen het hele palet van ondeugden zijn er duidelijk een aantal die meer tot de verbeelding spreken. Gezien de frequentie waarmee sommige ondeugden worden geïllustreerd met uitvoerige voorbeelden ontstaat de indruk dat auteurs zich graag bezighielden met het beschrijven van ondeugden zoals onkuisheid.

Om zoveel mogelijk aspecten van de werken over deugd en ondeugd te illustreren, hebben we een selectie gemaakt van Nederlandstalige werken uit de collectie van de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap (afgekort RG) en van de afdeling Bijzondere Collecties van de bibliotheek van de Universiteit Antwerpen (verder afgekort tot UA CST, BC).

HUBERT MEEUS
Universiteit Antwerpen

Wat is een ‘deugd’? De westerse deugdedethiek gebaseerd op de vier deugden (voorzichtigheid, rechtvaardigheid, sterkte, matigheid) vindt haar wortels in de Griekse filosofie. Plato, maar vooral Aristoteles, thematiseerde de deugd uitgebreid in zijn filosofische werk en dat liet ook sporen na in de christelijke wereld. De kerkvaders zijn in hun werk schatplichtig aan de klassieke wijsgeren. In de vierde eeuw categoriseerde Ambrosius van Milaan als eerste de vier klassieke deugden als ‘kardinale’ (Lat.: *cardo*) deugden. De kerkvader bestempelt ze zodoende als ‘spil’ of ‘scharnier’ en maakt duidelijk dat ze de kern van een voorbeeldige levensstijl uitmaken. Augustinus introduceerde op zijn beurt het concept ‘vrije wil’ binnen de deugdedethiek: de mens is vrij om het goede te doen, maar kan zich er ook moedwillig van afkeren en voor het kwade kiezen. In de Griekse filosofie is dat concept totaal afwezig; nalaten om het goede te doen was voor hen eenvoudigweg een vergissing, een gebrek aan inzicht. In de scholastieke periode stelde Thomas van Aquino vast dat de wil uit zichzelf gericht is op het goede, maar dat de wil niettemin hulp van God nodig heeft om zich te richten op *het goede voor anderen*. Dit kan dankzij de genadegave van de ‘theologische deugden’:

geloof, hoop en liefde. De kardinale en de theologale deugden vormen zo samen het zevenspan dat de Rooms-Katholieke Kerk uitdraagt. De kerkelijke definitie van de deugd luidt:

De deugd is een levenshouding, een vaste gesteltenis, om het goede te doen. Ze maakt het de mens mogelijk niet alleen goede daden te stellen maar ook het beste van zichzelf te geven. De deugdzame mens streeft naar het goede met al zijn zintuiglijke en geestelijke krachten. Hij streeft het na en kiest ervoor in concrete daden.¹

De ondeugd wordt vaak vereenzelvigd met de zonde. Nochtans onderscheiden ze zich van elkaar omdat het bij de ondeugd – net als bij de deugd – om een structurele houding gaat. Een zonde daarentegen is incidenteel en betreft louter de handeling: hebzucht bijvoorbeeld kan zich uiten in de graaicultuur van de *haute finance* (ondeugd), of in het hysterisch volladen van je winkelkarretje op Black Friday (zonde).

In deze tentoonstelling ontdek je welke (on)deugden de hoofdrol opeisten in de Lage Landen tijdens de zeventiende eeuw, hoe ze de relaties tussen mensen onderling beïnvloedden, hoe ze de samenleving in haar geheel ordenden. Een samenleving die overigens nog maar pas ont-scheept was uit de woelige wateren van de reformatie.

GILKE GUNST
UCSIA

¹ *Catechismus van de Katholieke Kerk*,
Libreria Editrice Vaticana, 1997.

I MORALISTEN

1 **Jacob Cats, *Houwelyck, dat is: de gantsche gheleghentheydt des echten-staets***

Haarlem: Passchiers van Wesbusch, 1642 · 4° (UA CST, BC, MAG-P 13.354)

In zes hoofdstukken leidt Jacob Cats (Brouwershaven 1577–Den Haag 1660) de lezer op stichtelijke wijze rond in de doolhof van de liefde en het huwelijk. Hij legt de nadruk op de evolutie die vrouw en man doormaken op weg naar een deugdzaam huwelijk. In berijmde dialogen en in verhalen, die als illustratie moeten dienen, geeft hij tal van adviezen voor het huwelijksleven tot in huiselijke en intieme zaken toe. Het werk dat voor het eerst in 1625 werd gedrukt, kende zeer veel succes. Naast deze editie verschenen er alleen al in 1642 nog drie andere. De werken van Cats, die nog tot in de negentiende eeuw geregeld werden herdrukt, bereikten een groot publiek en behoorden samen met de Statenbijbel tot de meest gelezen werken in de Republiek. Het frontispies toont de verschillende stadia in de levensloop van de vrouw van maagd tot weduwe.

2 **Hendrik Laurensz. Spiegel, *Hertspieghel en andere zedeschriften, [...] door aentekeningen opgeheldert door P. Vlaming***

Amsterdam: Andries van Damme, 1723 · 8° (UA CST, BC, MAG-P 12.390)

In 1723 gaf de dichter Pieter Vlaming (Amsterdam 1683–Haarlem 1733) de meer dan honderd jaar oude ethica in verzen *Hertspieghel* (1614) van Hendrik Laurensz. Spiegel (Amsterdam 1549–Alkmaar 1612) opnieuw uit met eigen commentaar. Spiegel vermengt opvattingen uit de klassieke ethica, de rooms-katholieke zedenleer en het erasmiaans humanisme. Hij stelt dat een mens tot een deugdzaam leven komt door zichzelf te bekijken in de zoge-

1 Jacob Cats, Houwelyck, dat is: de gantsche gheleghentheydt des echten-staets
 Haarlem: Passchiers van Wesbusch, 1642

naamde spiegel van het hart, vormgegeven door Gods aanwezigheid. Het boek biedt een leidraad voor het doorgronden van de eigen ziel. Die spiegel biedt de mensen een waarheidscriterium om verworven kennis aan af te toetsen. H.L. Spiegel hield veel van de mythe over de zanger Arion, die werd gered door een dolfijn nadat een roofzuchtige bemanning hem overboord had gezet. De uitgever plaatste onder de prent van Arion vier verzen uit het gedicht, waarbij het vierde eindigt op het devies van Spiegel: *in deugd verheugen*.

3 Desiderius Erasmus van Rotterdam, *Lingua, dat is de tonge, leerende hoe de mensche zijn tonghe bedwinghen sal*

Antwerpen: Aernout s'Conincx, 1584 (dr. Mechelen: Gillis van Craenenbroeck, 1583) · 8° (UA CST, BC, MAG-P 11.400)

Desiderius Erasmus (Rotterdam 1466–Bazel 1536) was de meest bekende humanist uit de Nederlanden. Met het initiatief voor de oprichting van het Collegium Trilingue in Leuven en met zijn vertaling van het Nieuwe Testament was het duidelijk dat hij doordrongen was van het belang van de taalstudie, vooral met het oog op de studie van de Bijbel. Vanuit deze overtuiging was taalmisbruik en -bederf een regelrechte aanslag op de scheping. In dit traktaat over de *lingua*, vertaalbaar als ‘tong’ en als ‘taal’, hekelt Erasmus laster als oorzaak van alle kwaad binnen het christendom. Daarnaast wijst hij op de centrale plaats van de tong, tussen hoofd en hart, in de onmiddellijke nabijheid van de zintuigen. Die tong (of: taal) is in staat een brug te slaan tussen de mens en God. De eerste uitgave verscheen in 1525 en is hier vertaald door Joannes Gheylliaert (Brugge ca. 1507–Emden 1574).

4 Boëthius, *Van de vertroosting der philosophie*. Eerst vertaelt deur Dirck Volckertszoon Coornhert. Nu op nieuws oversien en in zijn gedichten verandert

Dordrecht: Nicolaes Geerlingh, (*drukker*: Nicolaes de Vries), 1654

12° (RG, 3107 D 19)

Met *De consolatione philosophiæ* (vertroosting der wijsbegeerte), geschreven in gevangenschap in 524 na Christus, wilde de terdoodveroordeelde Boëthius (Rome ca. 480–Pavia 525), geïnspireerd door Plato en Aristoteles, aantonen dat de mens ook in de moeilijkste omstandigheden de deugd kan betrachten. Dankzij de talrijke vertalingen en commentaarstukken werd het werk een van de belangrijkste bronnen voor het platonisme in de middeleeuwen. In de *vertroosting* verschijnt Vrouwe Philosophia aan de gevangen Boëthius. Met behulp van de antieke meesters verschaft zij hem troost en toont zij hem het juiste pad, namelijk het streven naar wijsheid en het liefhebben van God. De eerste editie van Coornherts (Amsterdam 1522–Gouda 1590) vertaling verscheen in 1585 bij Plantijn in Leiden onder de titel *Vande vertroosting der wysheyd*. De vertaling eindigt met het advies: ‘keere u derhalve van zonden af, oeffent de deughden, beurt het herte op ter rechter hope, en stiert ootmoedige gebeden om hooge’.

5 Justus Lipsius, *Politica*. *Dat is regeringe van landen en steden waerin alle vorsten ofte andere inde regeringe synde claelryck worden onderwesen hoe de gemeene sake behoerlick sal bedient worden*

Verduytscht door M.E.B. Delft: Adriaen Gerritsen, 1623

8° (UA CST, BC, MAG-P 11.640)

Justus Lipsius (Overijse 1547–Leuven 1606), humanist, filoloog en historiograaf, was achtereenvolgens hoogleraar in Jena, Leiden en Leuven. Zijn boeken over de Romeinse geschiedenis

waren bestsellers, die verschenen bij Plantijn en Moretus. Als filoloog bestudeerde hij vooral Tacitus en Seneca. Hun ideeën beïnvloedden zijn filosofische werken. In zijn *Politica*, vertaald door Martijn Everaerts, geeft Lipsius lessen over het regeren van steden en landen. In zes hoofdstukken bespreekt hij de morele kwaliteiten en de deugden waarover een goede regeerder moet beschikken. Lipsius baseert zich op klassieke auteurs om uit te leggen hoe zowel burgers als leidersfiguren deugdzaam en godvruchtig kunnen leven als ze zich laten leiden door vroomheid, deugd en voorzienigheid. Het boek bevat echter ook de passage waarin Lipsius de vorst aanraadt om radicaal tegen ketters op te treden, die geleid heeft tot een felle polemiek met Coornhert en waarschijnlijk tot het vertrek van Lipsius uit Leiden.

II JEZUÏETEN ALS ZEDENPREDIKERS

- 6 Joannes David, *Christeliicken waerseggheer, de principale stucken van t'christen geloof en leven int cort begrijpende Met een Rolle der deugtsaemheyt daer op dienende. Ende een Schildt-Wacht teghen de valsche waerseggheers, tooveraers, etc.*

Antwerpen: Jan Moerentorf, 1603 · 4° (RG, 3045 i 1)

Pas nadat Joannes Davids (Kortrijk 1545–Antwerpen 1613) *Veridicus Christianus* (1601), de Latijnse vertaling van zijn *Christeliicken waerseggheer*, succes kende, was Jan Moretus bereid om de oorspronkelijke Nederlandse versie te drukken. Geïnspireerd door populaire volksboeken die ‘de fortuin’, het lot van de mensen, voorspelden, voegde David er een *Rolle der Deugtsaemheyt* aan toe. ‘Soeckt, ende sult vinden’, zo luidt de spreuk boven de draaischijf. De lezer van de *Christeliicken waerseggheer* moet een evangelist kiezen, blindelings aan de schijf draaien en het getal dat in het venstertje onder de verkozen evangelist verschijnt

SOECKT, ENDE SVLT VINDEN.

1. Kiest een van de vier Euangelisten.
2. Draeit van het rolleken, sonder argheliken.
3. Siet, wat ghetal v' vensterken heeft.
4. En wat v' t' Register op t' selfe gheeft.
5. Soeckt dan, daer t' spreekwoordt v' boordt wyse.
6. Denmerckt de figure; en datter uyt ryse.

Wie weet, wat Godt, miñts sulck aenmercken,
Door t'sien en lesen, int hert moght wercken.

achteraan in het register der 'spreek-woorden' opzoeken. Daar vindt de lezer een spreuk en een verwijzing naar een pagina met een van de honderd kopergravures van Theodoor Galle met een onderschrift in het Latijn, het Frans en het Nederlands en een uitvoerige bijbehorende commentaar. Op de gravures wordt met hoofdletters verwezen naar de betreffende passages in de commentaartekst.

7 Joannes David, *Christelicken huys-houder met eene spongie der quader seden*

Antwerpen: Joachim Trognaesius, 1607 · 8° (RG, 3045 F 1:2)

De jezuïet Joannes David (Kortrijk 1546–Antwerpen 1613) was rector in de jezuïetencolleges van Brussel, Gent en Antwerpen. Hij schreef zowel in het Latijn als in het Nederlands. Hij was een berucht polemist en schreef vlijmscherpe pamfletten, meestal onder een pseudoniem. Hij heeft ook een aantal belerende werken voor de jeugd (zie nr. 6) op zijn actief, waarbij hij zich soms verschoot achter het anagram Donaes Idinav. *Christelicken hvys-hovder* sluit aan op de *Bloem-hof der kerckelicker cerimonien*, die zich in het eerste deel van het convoluut bevindt. Waar de *Bloem-hof* echter focuste op de kerk in het algemeen, handelt het belerende devotiewerk *Christelicken hvys-hovder* als raadgever voor de huisvader, vooral over de zorg voor een goed en welgeschikt huishouden. Het tweede deel heeft de vorm van een catechismus. Met vragen en antwoorden wordt duidelijk gemaakt hoe men zich in zijn huishouden deugdzaam kan gedragen.

- 8 **Nicolas Caussin** (vertaling: **Andreas van der Kruyssen**),
*Deugds-tooneel, ofte Overhand in alle staten, vertoonende in zes
uitmuntende staten hoe de Deugd haar loon, d'Ondeugd haar
straffe altijd volgt. Getrocken, en vertaalt uit het vermaart
Heilig Hof van Niklaas Causin S.I.*

Amsterdam: Philips van Eyck, 1659 · 8° (RG, 3040 F 4)

De Amsterdamse priester Andreas van der Kruyssen (ca. 1610–1663) opent de voorrede van het *Deugds-tooneel* met het befaamde vers van Vondel: 'De wereld is een schouwtoneel, elk speelt zijn rol en krijgt zijn deel'. Het mooiste dat op dit toneel kan worden getoond, is de deugd, zowel in voorspoed als in tegenspoed. Daarom heeft hij uit *La Cour sainte* (1638), een werk van de Franse jezuïet Nicolas Caussin (Troyes 1583–Parijs 1651), biechtvader van Lodewijk XIII, biografieën van Boëthius, Theodosius, Ambrosius, Constantijn de Grote, de ridder Bayard, Clotildis en Jeanne d'Arc geselecteerd en vertaald, als voorbeelden van deugd. Daartegenover plaatst hij het toonbeeld van de ultieme goddeloze, koning Herodes, die zou bevlekt zijn met het bloed van zijn schoonvader, zwager, oom, vrouw, kinderen en daarnaast van de vele 'onnozele kinderen', die hij genadeloos heeft laten vermoorden. Herodes treedt naar voren als de verpersoonlijking van alle ondeugden.

- 9 **Ægidius Carlier**, *Grondt-reghel der volmaectheyt voor-ghestelt
in de kennisse ende verbeteringhe der daghelijksche sonde*

Antwerpen: Arnout van Brakel, 1656 · 12° (RG, 3047 i 8:3)

Op de titelpagina geeft de jezuïet Ægidius (Gillis) Carlier (Dinkerken 1613–Gent 1692) aan dat zijn werk bedoeld was voor: 'alle die trachten naer eene besondere suyverheydt der sielen'. Hij publiceerde alleen in het Nederlands. Hij wou de spiritualiteit van de jezuïetenorde bekendmaken en verspreiden onder gelovige

leken. In *Grondt-reghel der volmaectheyt* brengt Carlier deugd-zame mensen kennis bij over dagelijkse zonden. Hij schenkt het boekje als een nieuwjaarsgeschenk aan mensen die zich bekommeren om een vuiltje op hun kleding, maar onberoerd blijven bij de vlekken op hun ziel. In het eerste deel van dit didactische, christelijke werk licht hij uitvoerig toe wat de natuur en de kenmerken zijn van de dagelijkse zonden en waarschuwt hij voor de onderschatting van hun kwade invloed. In het tweede deel legt hij uit hoe een deugdzame persoon zich moet gedragen om geen dagelijkse zonden te begaan.

10 Antonius Ghuyset, *Vertreck van acht daghen voor alle deught-minnende sielen*

Antwerpen: Marcelis Parijs, 1686 · 12° (RG, 3052 D 8 bis:1)

Antonius Lamoral-Ghuyset (Brussel 1615–Mechelen 1687) was rector in het jezuïetencollege in Kortrijk, Brugge en Gent. Dit werk is een handboekje voor meditatie. De titel ‘vertreck’ verwijst naar het feit dat de ‘deught-minnende zielen’ zich zowel in de geest als lichamelijk aan alle dagelijkse beslommeringen moeten onttrekken om zich in heilige stilte volledig over te geven aan geestelijke oefeningen. Hij beschrijft acht dagen van bezinning over het leven in een heilige stilte. Gedurende deze acht dagen staat het leven in het teken van meditatie, om op die manier dichter bij God te komen. Het mystieke effect wordt bekomen door zowel aan geestelijke oefeningen en gebed te doen, als door het lezen van religieuze teksten en andere heilige overdenkingen. Alleen op die manier kan een godvruchtige persoon de goedheid van de Heer leren kennen en kan hij op een juiste wijze de schoonheid van de deugd onderscheiden van de lelijkheid van de zonde.

11 **Adriaan Poirters, *Ydelheyt des werelts*. Tweden druck verbeteret**

Antwerpen: Weduwe en erfgenamen van Jan Cnobbaert, 1645 · 8° (RG, 3048 K 2)

Ydelheyt des werelts (1644) was het eerste boek van de jezuïet Adriaan Poirters (Oisterwijk 1605–Mechelen 1674). Het boek over wereldse deugden en ondeugden past in het genre van de geestelijke emblematiek. Voor de emblemata deed hij een beroep op de kopergravures die de drukker Jan Cnobbaert reeds tweemaal had gebruikt voor *Typus Mundi* (1627), de Latijnse embleembundel van de Antwerpse collegeleerlingen. Na een maand was het boek uitverkocht en ging het in tweede druk, terwijl Poirters toen eigenlijk al bezig was met een nieuwe versie: *Het masker vande wereltdt afgetrocken* (1646) (zie nr. 34). *Ydelheyt des werelts* was gericht aan de ‘godminnende ziel, Philothea’. Het frontispies legt niet alleen sterk de nadruk op de ijdelheid, maar ook op hoogmoed en hebzucht in de persoon van een opgedirkte vrouw met een kist met wereldse schatten aan haar voeten. Dit staat in contrast met de eenvoud van de ziel en de goddelijke liefde.

III DEUGD EN ONDEUGD IN DE SPIEGEL

12 ***Spiegel der deugd en konst* = *Miroir des vertus et des arts***

[Leiden: Jan van der Deyster, 1721] · 4° (UA CST, BC, MAG-P 12.1101)

De Leidse boekverkoper Jan van der Deyster (1702–1742) brengt in het embleemboek *Spiegel der Deugd en Konst* (1721) zesenzeestig kopergravures van Adriaan Schoonebeek (Amsterdam 1658–Moskou 1705) samen, die later nog gebruikt zijn in *Zes en zestig byzondere Zinnebeelden* (Amsterdam 1776). De emblemata zijn vergezeld van vierregelige gedichtjes in het Nederlands en het Frans. Alleen de rectozijde van de pagina's is bedrukt en de pagina's zijn niet genummerd, maar de prenten wel zodat elk blad

ook als afzonderlijke prent kan worden verspreid. De titel refereert aan hun doel: het zijn metaforische spiegeltjes om de jeugd op een luchtige manier het goede voorbeeld te geven. Met gelijkenissen met vooral 'reedschap, dieren, veld- of boomgewas' spelen ze in op het geweten: 'Elk vind hier in zijn wesen, [...] en vormt gemakkelijk 't begrip van sijn verstant, om 't loflijk Deugden-pad van jongs op in te slaan.'

13 Bonaventura, *Spigel der deugden dinende tot voortgange der geestelycke menschen inden wegh der deugden*

Antwerpen: Petrus Bellerus, 1668 · 8° (RG, 3035 E 2)

Dit werk van de heilige Bonaventura, minderbroeder, maar ook 'Cardinael ende Seraphinische Leeraer der H. Kercke ende bisschop van Alben', is voor de derde keer uit het Latijn in het Nederlands vertaald door zijn ordegenoot Joannes Damascenus Denissart (†1685). De lijvige *Spigel der deugden* is een theoretisch en praktisch werk over deugden en ondeugden en bevat tips om tot een deugdzamer en godvruchtiger bestaan te komen. Het werk is bestemd voor een breed publiek, 'gemeene ende ongeleerde menschen, die meer arbeyden om Godt te beminnen als om veel te weten'. Na elk hoofdstuk over een van de zeven hoofdzonden volgt er telkens een hoofdstuk met de titel 'Van de geneesmiddelen des ...' gevolgd door de naam van de zonde, waarin wordt uitgelegd hoe de zonde in de toekomst te vermijden. In het tweede deel wordt uitgelegd hoe bekoringen te vermijden, waarbij gebeden en de eucharistie een belangrijke rol spelen.

14 Adriaan Poirters, *Het daeghelycks nieuwe-jaer spiegelken van Philagie, verciert met printen, dichten, seden-leeringhen*

Antwerpen: Cornelis Woons, 1673 · 8° (RG, 3048 I 13)

De jezuiet Adriaan Poirters (Oisterwijk 1605–Mechelen 1674) schreef en dichtte in de geest van de contrareformatie. Met de *Spiegel van Philagie*, een uitgewerkte nieuwjaarsbundel waarin hij proza en poëzie combineert, leert de schrijver aan de hand van emblemata en andere exempelen de christelijke moraal en de vroomheid. Ter illustratie geeft hij bij elk embleem een heilige als voorbeeld en vertelt hij ook een toepasselijk stukje uit hun leven. De term 'Philagie' betekent 'de heiligheid beminnen-de ziel'. Hij draagt zijn werk op aan Maria, het voorbeeld van alle deugden. Met zijn boodschap van dagelijkse christelijke ascese

richtte Poirters zich in de eerste plaats op een vrouwelijk publiek. Op de gravure door Frederik Bouttats (Antwerpen 1621–aldaar 1676) wijzen twee putti de biddende vrouw in de spiegel op de zingeving van haar leven: eerbied voor God, 'Kerck' en vlijtige arbeid, 'Werck', samengebald in het Latijnse adagium *ora et labora*.

14 Adriaan Poirters, *Het daeghelycks nieuwe-jaer spiegelken van Philagie* [...]

Antwerpen: Cornelis Woons, 1673

15 Zacharias Heyns, *Deuchden-schole ofte spiegel der jonghe dochteren*

Rotterdam: Pieter van Waesberge, 1625 · 4° (RG, 3118 D 7)

Als vooraanstaand lid van *Het Wit Lavendel*, de Brabantse rederijkerskamer in Amsterdam, en als uitgever zorgde Zacharias Heyns voor de productie van moralistisch-didactisch en encyclopedisch werk, zowel door anderen als door hemzelf geschreven, vertaald of bewerkt. In 1625 publiceerde hij zijn *Emblemes Chrestienes, et Morales*, waaraan hij twee oudere toneelstukken toevoegde, *Sinne-Spel van de Dry Hoof-Deuchden*, het eerste stuk gespeeld door het Wit Lavendel, en *Deuchden-schole*, een bewerking van Coornherts *Maeghdekens schole*. Het stuk past in de context van de Franse scholen voor meisjes, zoals zijn vader Peeter Heyns er een hield in Antwerpen en in Haarlem. De hoofdpersonages zijn twee jonge meisjes, Johanna, die voorbeeldig het pad van Christiana Philosophia volgt, en Galilea, die zich graag laat verleiden door allerlei ondeugden. Galilea vergooit zich aan een schurk, die al haar bezit verkwist, terwijl Johanna de wil van haar moeder volgt en kan trouwen met de man waarvan ze droomde.

16 Cornelis de Bie, *Den sedighen toet-steen vande onverdraeghelycke welde verthoont in't leven van den verloren sone*

Antwerpen: Jacob Mesens, 1689 · 8° (RG, 3102 F 12 1STE EX:1)

Cornelis de Bie (Lier 1627–ca. 1712) biedt *Den sedighen toet-steen vande onverdraeghelycke welde* aan om de wereld aan te toetsen. Het is een van de negen zedenkundige boeken van Cornelis de Bie waarin hij zonden zoals gierigheid over de hekel haalt. Toch is zijn kritiek niet scherp. Hij valt eerder de gebreken aan dan specifieke personen die er mee behept zijn. Als toetssteen voor de wellust en de spilzucht biedt hij een toneelbewerking van de parabel van de verloren zoon, die hier Osias heet. (Zie nr. 50.) De

titelpagina toont de ondeugden waaraan Osias zich overgeeft, zoals dronkenschap en onkuisheid. Cupido smeedt stalen banden op het aambeeld van de lust om de ziel te boeien. De linkerkant van het frontispies toont het fatale gevolg: Osias, verlaagd tot varkenshoeder, ondergaat hetzelfde lot als een leeuw die stikt in zijn prooi. De Bie wil bij de jeugd hiermee 'de deught der voorsichticheyt' inplanten.

17 *Geestelycken spiegel van alle deught ende volmaecktheyt voor-ghestelt voor een nieuw jaer aen alle dienaers ende dienaeressen van Maria*

Antwerpen: Michiel Cnobbaert, 1674 · 24° (RG, 3073 H 14)

Dit boekje in handig zakformaat is een geestelijke handleiding voor 'alle dienaers en dienaeressen van Maria'. De lezers moesten zich daar in alle deugd en volmaaktheid aan spiegelen om een nieuw jaar en een nieuw leven naar het model van de heilige maagd Maria te beginnen. Het werk bestaat uit drie delen: een spiegel voor de zuivere weg, een voor de verlichtende weg en een voor de verenigende weg. Zo toont de spiegel de drievoudige weg naar christelijke volmaaktheid, beschreven door Ignatius van Loyola. Daarna geeft de anonieme auteur, duidelijk een jezuïet, nog een overzicht van andere korte wegen die de lezer tot de christelijke volmaaktheid kunnen leiden. Door de lezers te zuiveren en te verlichten zal de *Geestelycken spiegel* hen tot het geluk brengen. In de voorrede schrijft de auteur dat de lezer deze *spiegel* dikwijls moet gebruiken en altijd op zak moet hebben, wat het pocketformaat van de druk verklaart.

IV LEERBOEKEN VOOR DE DEUGDMINNENDE ZIELEN

18 Mathias Croonenborch, *Troostelyck onderwys voor deught-minnende zielen die door den doornachtigen wegh der bekoringen geleydt worden*

Brussel: Jacob van de Velde, [approbaties 1685] · 8° (RG, 3034 F 3 ALFA)

De minderbroeder-recollect en priester Mathias Croonenborch (Venlo 1622–Roermond 1684) schreef dit werk voor wie met zonden in contact komt: voor iedereen dus. De auteur onderricht de geïnteresseerde leek om zowel met zonden als met deugden te leren omgaan. Vooral de scrupuleuze mensen, die in grote angst leven, wil hij troost bieden. Hij legt de verschillen tussen de zonden uit om duidelijk te maken welke voorwaarden er dienen vervuld te zijn om een hoofdzonde te begaan. Hij legt ook uit waar de bekoringen vandaan komen en welke remedies ertegen bestaan. Waarom laat God bepaalde zonden toe en welke les kan hieruit worden geleerd? De ‘deugDMINNende zielen’ leren op welke manier ze de aardse zonden moeten overwinnen. Het Bijbelcitaat op de titelpagina toont al aan dat zonden onvermijdelijk zijn omdat ze een stichtelijk doel dienen, want via de zonde wordt de deugd aangeleerd.

19 Mathias Croonenborch, *Het IV. deel van den gheestelycken leydts-man, verthoonende hoe alle deught-minnende zielen inwendelyck, ende uytwendelyck kunnen wandelen weerdelyck*

Brussel: Peter van de Velde, 1682 · 8° (RG, 3034 H 17)

Mathias Croonenborch (Venlo 1622–Roermond 1684) trad op twintigjarige leeftijd toe tot de Orde der Minderbroeders in Roermond en werd enkele jaren later tot priester gewijd. Hij vervulde allerlei leidinggevende functies in de orde zoals gardiaan en novicemeester. Het volledige werk van *Den gheestelycken*

leydts-man diende als christelijke leidraad voor 'deugdelijcke' mensen tijdens feestdagen en andere bijzondere gelegenheden. In dit vierde deel, opgedeeld in veertien 'capittels', instrueert Croonenborch hoe een goede ziel een christelijk, deugdzaam leven moet leiden. Het gaat vooral over de relatie tussen de mens en God en bovendien ook over de vraag hoe men in vrede kan leven in hiërarchische relaties tussen oversten en onderdanen, met de naaste en met zichzelf. Hij geeft aan hoe men de verschillende activiteiten, verspreid over de dag, op een geestelijke en christelijke wijze kan uitvoeren en welke houding men daarbij moet aannemen met een aantal schietgebeden als voorbeeld om te gebruiken in dringende situaties.

20 Joannes a Jesu Maria (vertaling: P.S. à S.P),
Aen-leydinghe tot de oeffeninghe der deughden

Gent: Joannes Eton, 1704 · 8° (RG, 3018 L 4)

Aen-leydinghe tot de oeffeninghe der deughden is een vertaling van het Spaanse, belerende devotiewerk van Joannes a Jesu Maria (1564–1615), 'eertyts generael der ongeschoende Carmeliten'. De vertaler van het boek Simeon à S. Bavone is zelf ook een karmeliet discals. De bedoeling van het boek was om zowel wereldlijke als geestelijke personen, maar toch vooral leden van de eigen orde, te leren hoe ze hun zondige verlangens konden doen verdwijnen en deugdzaam konden worden. Het eerste deel behandelt de verlangens van de ziel ('*Passien*'), zoals haat, begeerte en gramschap, en remedies om deze tegen te gaan. In een tweede deel komen allerlei deugden, zoals wijsheid, matigheid, gehoorzaamheid, ootmoedigheid, zachtmoedigheid, verdueligheid, grootmoedigheid, naarstigheid en zuiverheid aan bod. In het eerste kapittel van dit deel wordt eerst nog uitgelegd wat de deugd nu eigenlijk is en hoe mooi ze is. Deel drie handelt over gebed en devotie en deel vier over geestelijke oefeningen en sacramenten.

21 [Pierre Nicole] (vertaling: Wilhelm Vos), *Proeven van de zede-kunst, vervat in verscheide verhandelingen omtrent de gewigtigste pligten der menschen*

's Gravenhage: Arnout Leers en Barent Beek, 1683 · 12° (RG, 3103 F 28)

Pierre Nicole (Chartres 1625–Parijs 1695) was een vooraanstaande jansenist. Wilhelm Vos vertaalde het vierde deel van zijn *Essais de morale, contenant deux traittez. Le I. sur les 4 dernières fins de l'homme. Le II. Sur la pratique de la vigilance Chrestienne*. Volgens Nicole is de vrees voor straf niet genoeg om de mens van de zonde weg te houden. Daarom wil hij de christenen confronteren met de vier uitersten, nl. de dood, het laatste oordeel en de hel en zelfs het paradijs, dat voor de vrees zorgt dat men het niet zal bereiken. Die vrees is niet alleen noodzakelijk voor mensen die pas het pad van God trachten te bewandelen, maar ook voor degenen die er al verder in gevorderd zijn. De vrees werpt de hovaardij neer en houdt de zielen nederig. Daarom is het voor de meeste christenen nodig om die angstgevoelens levend te houden.

22 *Oeffeninghe van de principaelste deughden gheloof, hope, liefde, berouw ende godtsdienstigheyt, meest ghetrocken uyt de heylige Schrifture, op-ghedragen voor een nieuwe-jaer aen alle deught-minnende zielen*

Antwerpen: Jacobus Woons, 1689 · 12° (RG, 3117 C 28:4)

Oeffeninghe van de principaelste deughden gheloof, hope, liefde, berouw ende godtsdienstigheyt is een boekje voor christelijke meditatie geschreven door een jezuïet. Deze meditatieteksten werden door deugdzaame personen aangewend tijdens bezinningsmomenten. Het meditatieboekje bevat vijf omvangrijke teksten over geloof, hoop, liefde, berouw en godsdienstigheid. Het zijn meditatieteksten die ook als een gebed kunnen worden gelezen. Op de titelpagina benadrukt de auteur dat geloof, hoop

en liefde de drie voornaamste deugden zijn. Ze worden traditioneel als de drie kardinale deugden of hoofddeugden bestempeld, maar de auteur van dit werk voegt er nog godsdienstigheid en berouw aan toe. Door het kleine formaat was het boekje geschikt om het altijd op zak te hebben, zodat het geregeld kon worden gebruikt. Het was waarschijnlijk bestemd voor leden van religieuze broedersschappen zoals de sodaliteiten.

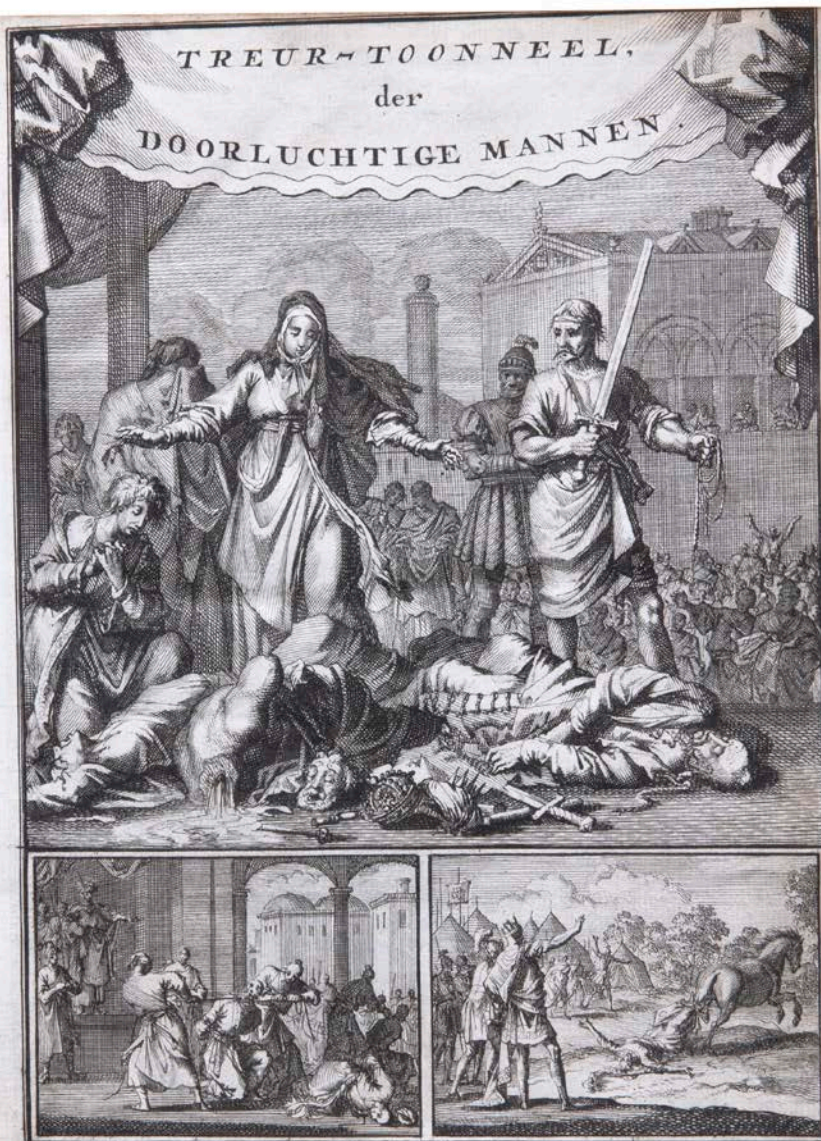

T'ANTWERPEN, bij Aernout van Brakel.

**23 Juan de Palafox y Mendoza (vertaling: Lazarus Marcquis),
*Harder van de goede nacht, of: korte aenwijzing van deught
en ondeught***

Antwerpen: Aernout van Brakel, 1658 · 12° (RG, 3014 K 25)

Harder van de goede nacht is een vertaling door Lazarus Marcquis (Antwerpen 1607–ca. 1672), franciscaan van de derde orde, van *El Pastor de Noche Buena* (1655) van Juan de Palafox y Mendoza (Fitero 1600–El Burgo de Osma 1659), ‘bisschop van Puebla ter Engelen en Osma, Raet van zijn Majesteyt’ in Mexico. Marcquis’ naamgenoot en peetoom was de bekende Antwerpse stadsdokter en pestbestrijder. Marcquis onderzoekt de christelijke leer over deugden en ondeugden aan de hand van Palafoxs herdersverhaal. In het voorwerk omschrijft hij het als een boek, ‘vol scherpsinnige leeringen, blijkelycke aenwijzingen van menschelycke swackheden en fauten’, waarin een herder allegorische personages als Eigenliefde, Schijnheiligheid en Leerzucht bezoekt. Vanaf 1656 was Marcquis werkzaam in de Hollandse missie in Den Haag. Omdat hij zich verongelijkt voelde in zijn orde, dreigde hij zich tot het protestantisme te bekeren. Hij kwam onder invloed van de provinciaal, zijn oom, tot inkeer en moest boete gaan doen in een buitenlands klooster.

24 Lambert van den Bos, *Treur-toonnel der doorluchtige mannen*
Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1698

V GOEDE EN SLECHTE VOORBEELDEN

- 24 Lambert van den Bos, *Treur-tooneel der doorluchtige mannen, of: op- en ondergang der grooten, vertoont in de rampzalige geschiedenissen van keyzers, koningen, prinsen, vorsten en andere voornamen personagien. Beginnende met het Roomsche Keizerryk, en vervolgende tot aan 't Jaar 1698*

Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1698 · 4° (RG, 2057 C 13: 1)

Treur-tooneel der doorluchtige mannen (1650) is een vertaling en bewerking van *Histoires tragiques de nostre temps* (Rouen 1641) van de Franse kroniekschrijver Claude Malingre de St. Lazare (1580–1653). De eerste druk was een samenwerking tussen Lambert van den Bos (Amsterdam 1620–Vianen 1698) en Jan Hendrik Glazemaker (Amsterdam ca. 1620–aldaar ca. 1682). Beide heren, fervente vertalers, speelden met dit werk in op het grote succes van boeken over boeiende geschiedkundige verhalen. Jan Luyken zorgde voor de illustraties. *Treur-tooneel* is een overzichtswerk met oude en recente geschiedenissen over het leven van de ‘grooten der aarde’, waarbij per land heel wat leden van vorstelijke dynastieën worden overlopen die meestal tragisch aan hun einde waren gekomen zoals op het ‘moordtoneel’ op het frontispies te zien is. In de editie uit 1698 vulde Lambert van den Bos de tekst aan met recente voorbeelden. De lezers maakten zo kennis met de deugden en gebreken van bekende en voornamen personen.

25 Laurens van Zanten, *Treur-tooneel der doorluchtige vrouwen, of op en ondergang der vorstinnen en andere beruchte vrouwelyke personagien, behelzende een kort en bondig verhaal van 't jammerlijk en ellendig eynde der voornaamste en treffelykste vrouwen*

Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1699 · 4° (RG, 2057 C 13: 4)

Geïnspireerd door het werk van Lambert van den Bos (zie nr. 24) schreef de Amsterdamse schoolmeester en kaligraaf Laurens van Zanten († 1697) de tegenhanger *Treur-tooneel der doorluchtige vrouwen*. Van Zanten was met dit geschiedkundige werk niet aan zijn proefstuk toe, eerder schreef hij *Spiegel der gedenckweerdigste wonderen en geschiedenissen onses tijds* (1661). Van Zantens *Treur-tooneel* werd pas na zijn dood in 1699 uitgegeven door zijn zoon Abraham. Naar analogie met Van den Bos stelde Van Zanten het leven van machtige en beruchte vrouwen centraal, van de ‘Assyrische Monarchie’ tot het einde van de zeventiende eeuw. Ondanks hun hoge positie kwamen deze vrouwen allemaal jammerlijk aan hun einde. Hun levensverhalen boden zowel lessen over deugdzaam als over ondeugdzaam vrouwelijk gedrag. Er staan heiligen in als Godelieve van Ghistele en Jeanne d’Arc, iconen van ondeugd als Messalina en Jezabel, maar ook literaire personages als Thisbe en Hero. Het frontispies getuigt dat het werk veel bloederige taferelen bevat.

26 Abraham a Sancta Clara (vertaling: Jacob Schoolhouder), *Judas den aarts-schelm*

Amsterdam: Weduwe Joannes Wolters en Joannis Pauli, 1717 · 8° (RG, 3027 F4 [2])

Wie op zoek was naar een ultiem voorbeeld van slecht gedrag, kon inspiratie in de Bijbel zoeken: de verrader Judas Iskariot leverde Jezus in het Nieuwe Testament over aan de Romeinen voor dertig zilverstukken en was daarom de ‘aarts-schelm’ bij uitstek. De Duitse augustijner monnik Abraham a Sancta Clara

(Kreenheinstetten 1644–Wenen 1702) gebruikte het levensverhaal van de ‘booswigt’ Judas om ook inzicht in de ‘hedendaagse’ dwaze en ondeugdzaame wereld bij te brengen. Dit is het tweede deel van vier delen (1686–1695) waarin hij het verhaal van Judas voorzag van allerlei overdenkingen over goed en kwaad en er zedelijke lessen aan koppelde. Die waren niet enkel bedoeld voor geestelijken, maar ook voor de gewone man die in zijn dagelijkse leven tot zielenheil wou komen. In dit deel vertelt hij het leven van Judas vanaf het Laatste Avondmaal tot Judas’ zelfmoord door verhänging.

27 Francisco de la Piedad, *Tooneel der Jesuiten, inhoudende heilsame en sekere lessen, noodig voor alle vorsten en heeren der aerde*

Amsterdam: Jacobus van der Deyster en Andries Vinck, 1683

8° (UA CST, BC, MAG-P 12.1759)

De Spaanse dominicaan Francisco de la Piedad, pseudoniem van Juan de Ribas y Carrasquillas (1612–1687), schreef in 1654 *Teatro jesuítico*, een felle hekeling van de jezuïeten. Dit werk was een reactie op *Ladreme il Perro* (1653), een werk dat de Spaanse jezuïet Mathieu de Moya schreef onder de schuilnaam Juan del Aguila. In 1681 verscheen een vertaling in het Nederlands. Op de titelpagina laat de inhoud van dit boek weinig aan de verbeelding over. Het bevat ‘[...] Jesuitische grouwelen, vol van den geest der Hovaerdy, der Gierigheyt, en Valsheit’. Op het frontispies worden deze grouwelen allegorisch voorgesteld. De tekst moet in de protestantse Noordelijke Nederlanden in goede aarde zijn gevallen want de jezuïeten worden als de ergste bedriegers voorgesteld. Hun ondeugdzaam gedrag is absoluut afkeurenswaardig. Juan de Ribas y Carrasquillas richtte zich in zijn voorwoord expliciet tot paus Innocentius X om tot actie over te gaan en dit wangedrag aan banden te leggen.

28 *Hondert schoone exempelen tot aenwysinge der deughden*

Antwerpen: Weduwe van Hieronymus Verdussen, ca. 1630

4° (UA CST, BC, MAG-P 13.1885)

Hondert schoone exempelen tot aenwysinge der deughden is een religieus schoolboekje, rond 1630 gedrukt in Antwerpen. Dit werk, grotendeels in civilité-letters gezet, maakt al op de titelpagina duidelijk dat het bedoeld is '[...] voor jonge Lieden, om hen door het voorbeeld van andere de deugden aen te wijzen, ende aen te prijsen'. Het boekje moest duidelijk in een schoolcontext functioneren. In het voorwoord richt de anonieme auteur zich tot schoolmeesters en leerlingen om lering te trekken uit de voorgestelde exempelen. Aan honderd wijze en navolgenswaardige personen, zoals koningen en filosofen, zijn bijbehorende lessen over deugd gekoppeld, zoals 'De gespaerzaamheyd is de Moeder aller deugden.' Vanaf nummer 92 ontpopt het boek zich tot een religieus manifest tegen de gruweldaden van de calvinisten, met titels zoals 'Kettersche wreedheyd tegen de Priesters'. Deze politieke referenties werden in de achttiende-eeuwse herdrukken vervangen door nog meer deugdzame exempelen.

VI DEUGD EN ONDEUGD IN WOORD EN BEELD

29 Joost van den Vondel, *Vorstelijcke warande der dieren:*

*waer in de zeden-rijcke philosophie, poëtisch, morael,
en historiael, vermakelijck en treffelijck wort voorgesteld*

Amsterdam: Sander Wybrantsz, 1682 · 4° (RG, 2097 F 1:7,b)

In 1617 schreef Joost van den Vondel (Keulen 1587–Amsterdam 1679) nieuwe gedichten bij de prenten van de Brugse graveur Marcus Geeraerts (Brugge ca. 1521–Londen [?] ca. 1590), die in 1567 samen met Eduard de Dene (Brugge ca. 1502–aldaar ca. 1578) het

eerste emblematische fabelboek *De waarachtighe fabulen der dieren* heeft gemaakt. In zijn versie van het fabelboek brengt Vondel op een komische en toegankelijke manier moraallessen bij aan de lezer. Het fabelboek bevat 125 fabels, met bijbehorende sierlijke gravures, waarin telkens verschillende thema's aan bod komen zoals luiheid, leepheid en hoogmoed. Zo toont de gravure bij de fabel van 'D'Esschen-boom en 't Riet' de gevolgen van hoogmoed: de wortels van de hoogmoedige es worden door een storm uit de grond gerukt, het buigzame, nederige riet blijft daarentegen staan. Aan de hand van deze rijmende, antropomorfe dierenverhalen zette Vondel de mens aan tot het leiden van een deugdzzaam leven.

30 Michiel Snyders, *Nobilissimarum virtutum typus*

Voorstelling van enkele zeer eervolle deugden. De *obedientia* of gehoorzaamheid krijgt een centrale plaats.

Kopergravure, papier, 127 x 83 mm.

Antwerpen (RG, Zinnebeelden, Deugden, 2.6.b)

31 Joost van den Vondel, *Den gulden winckel der konstlievende Nederlanders gestoffeert met veel treffelijcke historische, philosophische, poetische moralen ende schriftuerlijcke leeringen*

Amsterdam: Dirck Pietersz. Pers, 1613 · 4° (UA CST, BC, MAG-P 13 1440)

Op verzoek van de Amsterdamse uitgever Dirck Pietersz. Pers (Emden 1581–Amsterdam 1659) schreef Joost van den Vondel (Keulen 1587–Amsterdam 1679) nieuwe gedichten bij de prenten uit de Antwerpse embleembundel *De cleyne werelt* (1584). Het embleemboek bevat 73 gravures van Gerard de Jode, vaak geïnspireerd door mythologische stof en antieke verhalen. De onderwerpen van deze prenten brachten Vondel in zijn nieuwe bijschriften in alexandrijnen tot een bezinning over de ideale deugdzame

mens. Hij combineert er renaissancistische geleerdheid en populariserende moralisatie. In de inleiding benadrukt Vondel de mogelijkheden van de combinatie van poëzie en schilderkunst om op een aangename manier een boodschap over te brengen. De bundel bevat ernstige en didactisch-moraliserende emblemen over verschillende thema's zoals liefde, gierigheid en nijdigheid. Zo staat op bladzijde F3v een voorbeeld van een didactisch-moraliserend embleem tegen gierigheid.

32 Jan Luyken, *Voncken der liefde Jesu van het Godtbegerende zielenvier. Bloemitjes der salige hoope, tot verheugelykheid der wandelaars, langs den weg, na vreden ryk. Een behelsinge van vyftig sinne-beelden, met hunne daar op spelende verssen, en heylige spreuken*

Amsterdam: Pieter Arentsz., 1687 · 8° (UA CST, BC, MAG-P 12.2416)

Jan Luyken (Amsterdam 1649–aldaar 1712) stelde in 1687 een verzameling samen van vijftig zinnebeelden naar het voorbeeld van Jacob Cats. *Voncken der liefde Jesu* is een mystiek embleemboek dat de liefde voor Jezus uitdrukt. Luyken maakte zowel de prenten als de bijschriften waardoor een grote eenheid tussen prent en tekst wordt bereikt. Het werk past qua opvattingen in een doopsgezind kader. De christelijke maar onkerkelijke Luyken toont zich een zeer godvruchtig man die in zijn werk focust op het ascetisch-vrome aspect. Elk zinnebeeld in de verzameling toont een fragment uit de Bijbel en vermeldt telkens ook de bijpassende Bijbelverzen. Na elk vers volgt ook het 'heilig antwoord' van Jezus.

33 Lodewyk Joseph Fruijtiers, *laat den armen leven, godt sal 't u wedergeven*

Handgekleurde kopergravure, papier, 85 x 63 mm.

Antwerpen (RG, Zinnebeelden, Hart, 753.1)

34 Adriaan Poirters, *Het masker vande wereltdt afgetrocken*

Antwerpen: Weduwe ende Erfgenaemen Ian Cnobbaerts, 1646

4° (UA CST, BC, MAG-P 13.256)

De jezuïet Adriaan Poirters (Oisterwijk 1605–Mechelen 1674) schreef met *Het masker vande wereltdt afgetrocken* (1646) een grondige omwerking van *Ydelheyt des werelts* (zie nr. 11). Hij geeft opnieuw kritiek op de ondeugden van de mens. Sommige mensen bezitten wel uitwendige schoonheid en gratie, maar geen spiritualiteit en innerlijke devotie. Alle maskers van schijnheilige mensen, geveinsde vrienden en regeerders moeten afgetrokken worden. Op de titelprent, getekend door Johannes Thomas (Ieper 1617–Wenen 1678) en gegraveerd door Anthonie van der Does (Den Haag/Antwerpen[?] 1610–Antwerpen 1680), berooft de ‘Goddelijke Liefde’ de wereld van haar mooi aangezicht. Haar lokken veranderen in serpente en zij wil het masker zo snel mogelijk weer opzetten. Bij de emblemata schreef Poirters verklaringen in verzen, die hij daarna nog uitdiepte in proza via een lange ‘aenspraecck aan de Godtvrugtige Philothea’. Hij doorspekte zijn teksten met fabels, spreekwoorden, lange verhalen of luimige anekdoten en berijmde raadsels en hij verrijkte ze met ‘bijworpijens’ en ‘toemaetijens’. Door het grote succes van het boek bleef Poirters het herschrijven. De zevende druk werd het model voor de talrijke edities die volgden.

34 Adriaan Poirters, *Het masker vande wereltd afgetrocken*
Antwerpen: Weduwe en erfgenamen van Jan Cnobbaert, 1646

VII HOOFDZONDEN IN BEELD

- 35 **Jean-Baptiste Tavernier** (vertaling: Jan Hendrik Glazemaker),
*De zes reizen van de heer J. Bapt. Tavernier die hy, gedurende
de tijd van veertig jaren, in Turkijen, Persiën en in d'Indiën
langs alle wegen, die derwaarts strekken, gedaan heeft*

Amsterdam: Weduwe Joannes van Someren, 1682 · 4° (RG, 4107 E 13)

De Franse wereldreiziger Jean-Baptiste Tavernier (Parijs 1605–Moskou 1689) beschrijft in *De zes reizen* zijn belevenissen in Turkije, Perzië, Indië en Japan. Jan Hendrik Glazemaker (Amsterdam ca. 1620–aldaar ca. 1682) bezorgde de vertaling in het Nederlands. Tavernier stamde af van Antwerpse cartografen. In een anekdotisch reisverhaal brengt hij de verschillen met de Europese cultuur in beeld, waarbij hij de vreemde volkeren niet spaart. Soms portretteert hij hen als navolgenswaardig, zoals Japanners, 'bequaam om deuchdelijke werken uit te voeren'. Vaak ziet hij hen echter als tegenhangers van beschaving. Zo zijn Indische makeelaars hebzuchtig en trachten ze 'eerder te bedriegen, dan bedrogen te worden'. Hun 'afgodendienaerts' zijn 'onmenselijk'. Op de afbeelding na p. 314 wordt de afgoderij van de 'fakirs' afgebeeld. Tavernier brengt hun rituelen gedetailleerd in beeld, maar in zijn beschrijving klinkt ook duidelijk zijn mening door: het afgodsbeeld is een 'gedrocht' en uit schaamte heeft hij de fakirs, die eigenlijk volledig naakt rondlopen, lendendoeken gegeven.

- 36 **Cornelis de Bie**, *Cluchte vande bedroge gierigheyt in Judas
en de bedwonge vrintschap in Pilatus*

Antwerpen: Jacob Mesens, 1694 · 4° (RG, 3118 D 38)

In deze klucht waarschuwt Cornelis de Bie (Lier 1627–aldaar ca. 1712) voor hebzucht. De Bie was notaris en lid van de Lierse rederijderskamer *De Groeiende Boom*, waarvoor hij verschillende

komische en ernstige toneelstukken schreef. De Bie's ervaring als notaris komt in deze tekst duidelijk naar voren: een oude vader wil zijn bezit verdelen onder zijn kinderen op voorwaarde dat ze hem om de maand onderhouden. De kinderen, gedreven door hebzucht, bedriegen en bestelen hun vader om zo snel mogelijk zijn geld te bemachtigen. Samen met een notaris verzint de vader een list om zijn kinderen een lesje te leren. Als notaris was De Bie waarschijnlijk regelmatig getuige van dergelijke situaties. Aan de hand van moraliserende vertoningen en waarschuwende personages duidt De Bie geldzucht aan als bron van alle kwaad. Het toeval wil dat de auteur het later zelf meemaakte: wanneer zijn vrouw in 1706 stierf, eisten zijn kinderen vervroegd hun erfdeel op.

- 37 [Johannes Chrysostomus] (vertaling: Cornelis van Cuelen),
Een sermoen van S. Jan Guldemont op de parabel van den schuldenaer van thien dusent ponden ende dat dartneckigheyt van haet ende nyd veel aergher is dan al ander zonden

Gent: Hendrik van den Keere, [octrooi 1559] · 8° (RG, 3117 i 10:4)

Cornelis van Cuelen (Hulst ca. 1516–aldaar ca. 1570), een priester, vertaalde veel werken van de kerkvader Johannes Chrysostomus van Antiochië, ook wel aangeduid als Jan Guldemont (ca. 345–407). Die laatste wordt beschouwd als de grootste redenaar uit de Grieks-christelijke kerk. Al in het midden van de zestiende eeuw waren er Nederlandse vertalingen van zijn preken te vinden. Die handelen onder andere over de hoofdzonden en tonen hoe de Bijbel in het dagelijkse leven kan worden toegepast. Cornelis van Cuelen voorzag zijn uitgave van een uitgebreid voorwoord. In deze vertaalde preek, *Een sermoen op de parabel van den schuldenaer*, wordt van leer getrokken tegen de ondeugden haat en nijd. Volgens de titelpagina zijn die erger dan alle andere zonden. Zelfs de eigentijdse ketterijen vinden volgens Van Cuelen hun oorsprong in haat en nijd.

38 Antonius a Burgundia, *Ghebreken der tonghe, ende middelen om die te verbeteren*

Antwerpen: Jan Cnobbaert, 1631 · 16° (oblong) (RG, 3117 C 17)

Ghebreken der tonghe is het product van de samenwerking tussen de Brugse kanunnik Antonius a Burgundia (1594–1657) en de Antwerpse drukker Jan Cnobbaert (1590–1637). In 1631 verscheen bij hem zowel *Lingvæ vitia et remedia emblematicæ expressa* als de Nederlandse vertaling door Cnobbaert zelf. Het werk was sterk geïnspireerd door *Lingua* van Erasmus (zie nr.3). Al vroeg in de middeleeuwen splitste zich in de hoofdzonden ‘de zonden der tong’ af. De embleembundel telt 94 gravures door Jacobus Neefs (Antwerpen 1610–aldaar 1665) en Andreas Pauli (Antwerpen 1600–aldaar 1639). Elke prent bevat een vers over ‘quade tonghen’. Gedicht XXIV hekelt leugenachtige sprekers. Op de afbeelding is een toneelopvoering te zien. Het bijbehorende gedicht maakt een vergelijking tussen het goedgelovige publiek, dat naar het gezwets op het podium luistert, en vrouwen die zich door de loze woorden van hun minnaar laten bedriegen. Na de reeks van vijfenveertig zonden volgen ‘middelen om de ghebreken te beteren’.

38 Antonius a Burgundia, *Ghebreken der tonghe, ende middelen om die te verbeteren*
Antwerpen: Jan Cnobbaert, 1631

39 Zeger Bernard van Espen, *Onder-wysinghe in de welcke ghehandelt wordt van de sonde van besonderheydt die in de kloosters bedreven wordt in speel-geldt, lyf-renten en andersints*

Leuven: Jan Sassenus, 1686 · 8° (RG, 3001 D 4 [a])

De priester en hoogleraar canoniek recht aan de universiteit van Leuven, Zeger Bernard van Espen (Leuven 1646–Amersfoort 1728), verwierf met zijn traktaten veel faam, maar hij werd ook wel eens verdacht van jansenistische sympathieën. Hij bekritiseerde hebzucht in de heel specifieke context van het klooster. In de *Onder-wysinghe* (1686) richtte hij zich op de zonde van 'bijzonderheid'. Dit is een overtreding van de evangelische belofte van armoede door kloosterlingen. Wie in het klooster treedt, staat alle eigen bezittingen af om ze aan de armen te geven. In het klooster zijn alle goederen bovendien gemeenschappelijk. Maar in de praktijk bleek dat het bezit van wie in het klooster trad, vaak nog gedeeltelijk onder eigen beheer of onder het beheer van de overste van het klooster bleef. In dit boekje toont Van Espen gedetailleerd aan hoe fout deze praktijk is en biedt hij een leidraad voor wie een volmaakt leven in het klooster wil leiden. De Latijnse versie van het boek zorgde voor de nodige controverse.

VIII DE GRUWELIJKSTE ZONDE: ONKUISHEID

- 40 *Historie van Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht, Minrebroeder tot Brugge, inde welke verhaalt wert de discipline en secrete penitentie oft geesselinghe by hem gebruykt, als ook mede sijne wonderlijke, vuyle, grouwelijke, ia bloetdorstige en lasterlijke sermoonen, die hij binnen Brugge gepredikt heeft*

[Deventer: Coenraed Thomassen], 1628 · 8° (RG, 3110 F 10)

De *Historie van Broeder Cornelis* verscheen voor het eerst in 1569. De literatuurgeschiedenis typeert het werk als een 'ondergrondse publicatie'. Als mogelijke auteurs worden Joannes Castelius (ca. 1520–ca. 1583) en Hubert Goltzius (Venlo 1525–Brugge 1583) genoemd. Het satirische boek presenteerde zich als een historisch verhaal met daarin een levensbeschrijving en de zogenaamde preken van Broeder Cornelis. Hoewel Cornelis fictief was, herkenden velen in hem Cornelis Brouwer (1521–1582), een van oorsprong Hollandse minderbroeder, die in Brugge opviel door zijn taalvaardigheid. De nawerking van deze figuur was aanzienlijk in de zeventiende en achttiende eeuw. Verschillende illustraties toonden vooral zijn seksuele uitpattingen: zo zou hij tijdens het afnemen van de biecht maar wat graag meteen zijn overgegaan tot uitvoering van de boetedoening bij de vrouwelijke parochianen. Op de titelpagina van de editie uit 1628 is te zien hoe enkele dames zich laten geselen. Aan het einde van de zeventiende eeuw circuleerden zelfs pornografische plaatjesboeken van de ondeugdende broeder Cornelis.

40 Historie van Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht, Minrebroeder tot Brugge [...]
 Deventer: Coenraed Thomassen, 1628

41 *Engelycke militie in den strydt der suyverheydt door den riem van den H. Thomas van Aquinen tegen de sonden van onkuysheydt. Begonst t' Antwerpen by de eerw. pp. Predick-heeren den 28. Januarii 1665*

Antwerpen: Joannes Franciscus de Roveroy, 1760 · 8° (RG, 3111 D 21)

In het voorwoord van *Engelycke militie* wordt het ontstaan van dit werkje uitgelegd: omdat de onkuisheid een dagelijkse zorg is, wilden de predikheren van Antwerpen een nieuwe zuiverheid introduceren. Geïnspireerd door de heilige Thomas van Aquino (ca. 1225–1274), die een kuisheidsgordel van de engelen ontving, riepen de predikheren van Antwerpen in 1631 de 'Devotie van den Riem der Suyverheydt' in het leven. Wie kuis wou leven, kon tot dit groepje toetreden en recht op aflaten krijgen. Het boekje bevat de regels van het zuiverheidsclubje. De deelnemers moesten bijvoorbeeld net zoals Thomas van Aquino een riem van wit garen dragen met daaraan vijftien knopen. Deze riem diende als dagelijks gebedssnoer. Ze mochten ook niet naar onbehoorlijke toneelstukken of schilderijen kijken, geen onzedige liedjes zingen of ongeschikte boeken lezen. Wie al deze regels volgde, kon een zuiver leven leiden. Deze 'devotie' werd jarenlang herhaald op verschillende plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden.

42 *Franciscus Cauwe, Teghen-verghift teghen een groote peste van het Christendom, te weten: de ydelheyt, oneerbaerheyt, ende overdaet des vrouwelycke kleederen ende cieraten*

Gent: Erfgenamen Jan van den Kerchove, 1676 · 8° (RG, 3034 B 8 alfa bis)

Franciscus Cauwe (1631–Rome 1679) was priester in Brugge. Hij schreef verschillende kerkelijke traktaten waarin hij in toegankelijke taal de zonden tegen het christendom hekelde. In *Teghen-verghift* haalt hij stevig uit naar vrouwen die met blote armen, hals en borsten rondliepen, zoals uit de titel van hoofdstuk IX

duidelijk blijkt. Deze mode kwam uit Frankrijk overgewaaid. De gedetailleerde beschrijving van Cauwe toont dat hij de te blote dames zeer nauwkeurig had bestudeerd. Hij probeerde uitgebreid aan te tonen hoe deze onkuise vrouwen dodelijk zondigden: 'Men sietse [...] sittende onder de Mans met onghedeckten aensichte, met bloote armen, schouders en borsten, hun behaghen nemende in ghesien te zijn, in begheert te zijn, ghesalueert, en ghecaresseert te zijn'. Wat de heidenen slechts toestonden aan prostituees is volgens Cauwe nu de algemene tendens geworden.

**43 Joost van den Vondel, *Hippolytus of rampzalige kuischheit*.
*Treurspel***

Amsterdam: Cornelis de Bruyn, 1661 · 8° (UA CST, BC, MAG-P 11.1372)

Ook Joost van den Vondel (Keulen 1587–Amsterdam 1679) boog zich in een van zijn toneelstukken, *Hippolytus*, over het thema van de onkuisheid. *Hippolytus* (1628/1629) is de vertaling van Seneca's *Phædra*, dat gebaseerd was op de tragedie van Euripides. Phædra wordt verliefd op haar stiefzoon Hippolytus, maar die weigert in te gaan op haar avances. Wanneer Phædra's man Theseus thuiskomt, beschuldigt ze Hippolytus van verkrachting. In volle drift roept Theseus zijn vader Neptunus aan om Hippolytus te doden. Overmand door schuldgevoel bekent Phædra bij het lijk van Hippolytus haar leugen en pleegt zelfmoord. Met de ondertitel van dit drama 'rampzalige kuischheit' maakt Vondel duidelijk wat de kern van zijn toneelstuk was: de deugdzaamheid waarmee Hippolytus aan de verleiding van Phædra weerstaat. Hij gaat dan wel ten onder, maar hij is de morele overwinnaar. Vondel waarschuwt op die manier voor de hartstochten, onkuisheid en drift en presenteert Hippolytus als navolgenswaardige held.

44 Willem Ogier, *De seven hooft-sonde[n] speels-ghewÿs vermakelyck ende leersaem voor-gestelt*

Amsterdam: Weduwe van Michiel de Groot, 1682

8° (UA CST, BC, MAG-P 12.2222)

In het komische toneelstuk *De Onkuyshedyt* (1646) van de Antwerpse toneelschrijver Willem Ogier (1618–1689) spelen sluwe hoeren, syfilislijders, hoerenlopers en overspelige echtelingen de hoofdrol. Op de prent van Gaspar Bouttats zijn een aantal hoofdpersonages afgebeeld. Ogier toonde de kwalijke gevolgen van prostitutie en overspel. Niet alleen bevatte het stuk felle discussies over hoeren en hun gebrek aan eerlijkheid, vooral het gedrag van de personages was een zware vorm van maatschappijkritiek. Vrolijk eindigt het verhaal niet: de hoer Livyn wordt de keel overgesneden, de hoerenloper Jan valt in een put en de zwangere hoer Petronel krijgt een miskraam en sterft ook. Ogier wou met zijn bloederige afloop de ernst van deze zonde in zijn klucht benadrukken: 'Gheen droever thoon als dit heeft treur-spel noyt gehad'. De onkuisheid was volgens Ogier de ergste zonde van allemaal. (Zie ook nr. 52.)

IX ZINGEN OVER DEUGDEN EN ONDEUGDEN

45 Jan Harmensz. Krul, *Pampiere wereld, ofte: wereldsche oeffeninge, waerin begrepen zijn meest alle de rijmen en werken*

Amsterdam: weduwe Jan Jacobsz Schipper, 1681

4° (UA CST, BC, MAG-P 13.1376)

De *Pampiere wereld* vormt een soort verzameld werk van Jan Harmensz. Krul (Amsterdam ca. 1601–aldaar 1646). Hij was oorspronkelijk smid van beroep, maar richtte een eigen theater op. De volumineuze uitgave *Pampiere wereld* in folio zag het licht in

1644 en in 1681 verscheen de kwarto-editie. De *Pampiere wereld* is verdeeld in vier boeken. In het eerste deel de *Wegwyzer ter deugden* gaat Krul tekeer tegen de begeerlijkheden en wellusten van de mens. Hij legt er vooral de nadruk op het aspect trouw in de liefde. Het tweede deel schetst verscheidene minnebeelden en historiën, vooral misbruiken van de minne. Het derde deel behandelt de macht van koningen en prinsen, die wordt geïllustreerd met een aantal toneelstukken van Krul waarin koningen zowel het obstakel als het hulpmiddel voor de geliefden kunnen zijn. Het vierde deel omvat vooral liedjes over trouw en ontrouw in de liefde en over jeugdige vrolijkheid. De getoonde pagina uit het eerste deel de *Wegwyzer ter Deugden* toont het probleem van een kwade vrouw in het huishouden.

46 *Guilielmus Bolognino, Den Gheestelycken Leeuwercker Vol Godtvruchtighe Liedekens ende Leyssen, Bedeylt in dry Deelen. 1. Vande verborghentheden Christi, ende de H. Maghet Maria 2. Vande Heylighen 3. Van't Gheloof, Hope ende Liefde, en eenighe andere deughden, etc.*

Antwerpen: Weduwe ende erf-ghenamen van Ian Cnobbart, 1645
8° (RG, 3115 F5)

Den Gheestelycken Leeuwercker is een geestelijk liedboek van de Antwerpse priester-dichter Guilielmus Bolognino (1590–1669). Bolognino was parochiepriester van de Sint-Joriskerk in Antwerpen en later kanunnik-gradueel van de Antwerpse kathedraal. Zijn meest omvangrijke werk is echter *Den Gheestelycken Leeuwercker*, een typisch contrareformatorische liedbundel in drie delen. Het liedboek bevat niet minder dan 264 geestelijke liederen en werd gebruikt voor catechetische doeleinden om de parochianen het katholieke geloof te laten uitzingen. Deel één bestaat uit 86 liederen, die gebeurtenissen uit het kerkelijk jaar

Cantus oft Tenor.

Deught, ghy zyt zoo schoone, Ghy zyt zoo schoon' en
 waerdigh om beminnen: Ghy zyt zoo mildt in 't loonen, Aen
 al-len die door u zich zelfs verwinnen, Dat wie u ziet, En
 nochtans yet, Heeft boven u verkoren, of zonder kennis en menschelyck begryp moet zyn geboren,
 Of door qua wennis En boozen wil de re-den heeft verloren.

O deught, ghy zyt zoo schoone, &c. gebroken.

bezingen, met meer dan de helft kerstliederen. Deel twee bundelt 101 lofzangen op heiligen en deel drie bevat een bont allegaartje aan stichtelijke liederen over de christelijke deugden, sommige heel polemisch, andere belerend van aard. Zoals de meeste zeventiende-eeuwse volksliedboekjes zijn alle liederen contrafacten, gedicht op bekende en minder bekende Nederlandse, Italiaanse en Franse melodieën. Vooral het overwicht aan Franse profane *air-de-cour*melodieën maakt dit liedboek bijzonder in zijn genre.

47 Dirk Rafaelsz. Camphuysen (met medewerking van **Joseph Butler**), *Stichtelycke rymen om te lezen oft' zingen: op veele, zyn in plaets van d'ouwde, nieuwe zangen gemaect; en alle gecomponeert om te zingen en speelen, met twee stemmen*

Amsterdam: Paulus Matthysz., 1652 · 4° (UA CST, BC, MAG P-14.199)

Stichtelycke rymen is een liedboek uit 1624 van de doopsgezinde dichter en predikant Dirk Raphaelsz. Camphuysen (Gorinchem 1586–Dokkum 1627). In deze liedbundel komen de ideeën van Camphuysen over soberheid, deugd en godzaligheid sterk tot uiting. Gezien het grote aantal heruitgaven tot in de achttiende eeuw toe, was het na de *Psalmen* van Datheen het populairste zeventiende-eeuwse geestelijke liedboek in het Noorden. Hoewel Camphuysen sterk van leer trok tegen het 'geyle' profane lied, waren zijn liedteksten in de eerste edities voornamelijk gedicht op melodieën van bekende Nederlandse, Engelse, Franse, Duitse en Italiaanse wereldlijke liederen, slechts afgewisseld met enkele psalmmelodieën. Voor deze nieuwe editie componeerde de Amsterdamse musicus Joseph Butler voor een heel aantal liederen een nieuwe cantus- en tenorstem. De religieuze liederen waren bedoeld om mensen vrolijk te leren leven op een deugdzame manier, zonder zich te laten (ver) leiden door aardse zaken. De liederen loven de christelijke deugden, in bijvoorbeeld *Lof van deughde* (B1r), maar handelen ook over het gebrek hieraan.

48 Catharina van der Meulen, *Het eensaem Tortel-duyfsken rustende op den aenghenaemen Rooselaer, gheplant in 't Hemels Lust-Hofken*

Antwerpen: Joannes van Soest, 1703 · 16° oblong (RG, 3115 D 2)

In het geestelijke liedboek *Het eensaem Tortel-duyfsken* laat de Antwerpse dominicanes Catharina van der Meulen (1634–1716) een vrouwelijke stem horen. Het oorspronkelijk in 1694 verschenen werk moet een zekere populariteit genoten hebben, aangezien al tijdens Van der Meulens leven de herdruk uit 1703 verscheen. Van der Meulen debuteerde in 1687 anoniem met de katholieke liedbundel *Den aengenamen Rooselaer*. Later zou Van der Meulens zelfbewustzijn groeien en ondertekent ze haar liedbundels zelf. Het driedelige *Tortel-duyfsken* telt 72 liederen, alle gedicht op de melodieën van voornamelijk Nederlandse geestelijke liederen, afgewisseld met een aantal Franse profane melodieën. Naast 28 kerstliederen en 22 liederen over andere liturgische feesten telt het boek 22 liederen over onthechting en lijdensaanvaarding. Het hier gepresenteerde lied, *Liedeken van een rouwighe ziele, die naer de sonden wederom tot Godt komt* (p. 139), behoort tot die laatste categorie. In het lied bidt een man om Gods genade nadat hij heeft gezondigd.

X LACHEN MET ONDEUGDEN

49 Samuel Coster, *Spel van Tiisken van der Schilden*.

*Op 't spreekwoordt: luy, lekker en veel te meughen,
dat zijn drie dingen die niet en deugen*

Amsterdam: Dirck Cornelisz. Houthaeck, 1642 · 4° (UA CST, BC, MAG-P 12.1966)

In zijn kluchtspel *Tiisken van der Schilden* (1613) bracht de Amsterdamse toneelschrijver Samuel Coster (1579–1665) de ondeugden van enkele volkse figuren in beeld. Het verhaal is gebaseerd op een verhalend volksliedje, *Van Thijsken vanden schilde* uit het *Antwerps liedboek* (1540). Coster werkte dit uit tot een toneelstuk in vijf bedrijven. *Tiisken* is een krijgsman die zich in vreedstijd met roven bezighoudt. Omdat hij de buurt onveilig maakt, moet de overheid ingrijpen. Door een list van een boer die eerder de dupe was van de roversbende, wordt Tiisken opgepakt. Hij hoopt dat zijn vrouw hem wil vrijkopen, maar zij weigert wanneer Tiisken haar verwijt dat hij door haar spilzucht in deze situatie is terechtgekomen. Het spreekwoord op het titelblad maakt duidelijk waaraan de personages zich schuldig maken: 'Luy, lekker en veel te meughen, Dat zijn drie dingen die niet en deugen'. Het eindigt niet goed met Tiisken: hij wordt uiteindelijk opgehangen.

50 Cornelis de Bie, *Den verloren sone Osias oft bekeerden sondaer comedie ... op't Liers schouburgh verthoont by de Lief-hebbers van den groyenden boom. Anno 1678*

Antwerpen: Jacob Mesens, 1689 · 8° (RG, 3102 F 12 BIS:2)

De Lierse toneelschrijver Cornelis de Bie (1627–aldaar ca. 1712) dramatiseerde in zijn blijspel *Den verloren sone Osias* (1689) de bekende parabel uit het evangelie van Lucas (15, 11–32). De verwende jongste zoon Osias verkwist zijn vaders rijkdom en wordt

door 'Sorgheloose Wellusticheyt' en 'Onghebonde vrijheydt' in het verderf gestort. Hij eindigt in armoede en komt met hangende pootjes weer thuis om vergiffenis smeken. Het verhaal van de 'verloren zoon' was al sinds de zestiende eeuw een populair thema in de literatuur en de kunst. Vanouds was het verhaal een waarschuwing voor jeugdige dwaasheid en exuberantie. Maar ook de ouders trof schuld want zij hadden hun kind te veel verwend. De Bie stak de parabel in een komisch jasje, maar zorgde met zijn allegorische personages en zijn moralisaties over goed en kwaad dat de boodschap duidelijk werd overgebracht: volg het pad van eerbaarheid en voorzichtigheid.

51 [Joan de Grieck], *Den lacchende ende leerende waer-seggheer*

Brussel: Joan de Grieck, 1679 · 12° (RG, 3117 C 22)

De Brusselse (toneel)dichter-drukker Joan de Grieck (1628–1699) specialiseerde zich in het komische genre. Naast verschillende kluchten bracht hij, samen met zijn broer Judocus (1648–1704), verschillende boekjes met anekdoten, grappige uitspraken en grafschriften in het licht. In *Den lacchende ende leerende waer-seggheer* komen de hoofdzonden, geïllustreerd met verhalen en gedichten, in al hun lelijkheid naar voren. Deze tweede uitgave werd versierd met illustraties van Jacobus Harrewijn. Elke hoofzonde kreeg een afbeelding, hier zien we de hoogmoed. Het boek is dan wel humoristisch, maar regelmatig overheerst een moraliserende toon. In het voorwoord spreekt een anonieme 'Waer-seggheer', een man zonder theologische opleiding, maar met de nodige levenservaring. Door de anonieme introductie was er regelmatig discussie over de ware auteur van dit boek. Naast De Grieck wordt de Brugse edelman Emanuel d'Aranda (1614–1686), bekend van zijn getuigenis van twee jaar gevangenschap in Noord Afrika, *Historie vande Turckse Slavernie* (1656), wel eens als auteur geopperd.

ATIE.

den sedighen To
ghelijcke welde ve
erlorene Sone, de
ELIS de BIE
rijdt seggen 't Calv
Oversulicks sal den
den tot dienst van al
naer behoorelijk
den 22. Junij 1689

ESLACH Canonick
vande Cathedralen
urder der Boeken.

D E N
VERLOREN SONE
O S I A S
O F T
Bekeerden Sondaer
COMEDIE

Op de woorden ghetrocken uyt de
Heylighe Schriftuer.

*Pater peccavi in Cælum & coram te, jam non sum dignus
vocari Filius tuus. Luc. 15.*

D O O R
CORNELIO DE BIE

Op't Liers Schouburgh verthoont by de Lief-hebbers
van den groyenden Boom. Anno 1678.

T A N T W E R P E N .

By Iacob Mesens , op de Lombaerde-vest , inden
gulden Bijbel. Anno 1689.

50 Cornelis de Bie, Den verloren sone Osias oft bekeerden sondaer [...]
Antwerpen: Jacob Mesens, 1689

52 Willem Ogier, *De seven hooft-sonde[n] speels-gewijs, vermakelyck ende leersaem voor-gesteld*

Antwerpen: Hendrick van Dunwalt, 1682 · 8° (UA CST, BC, MAG-P 11.1197)

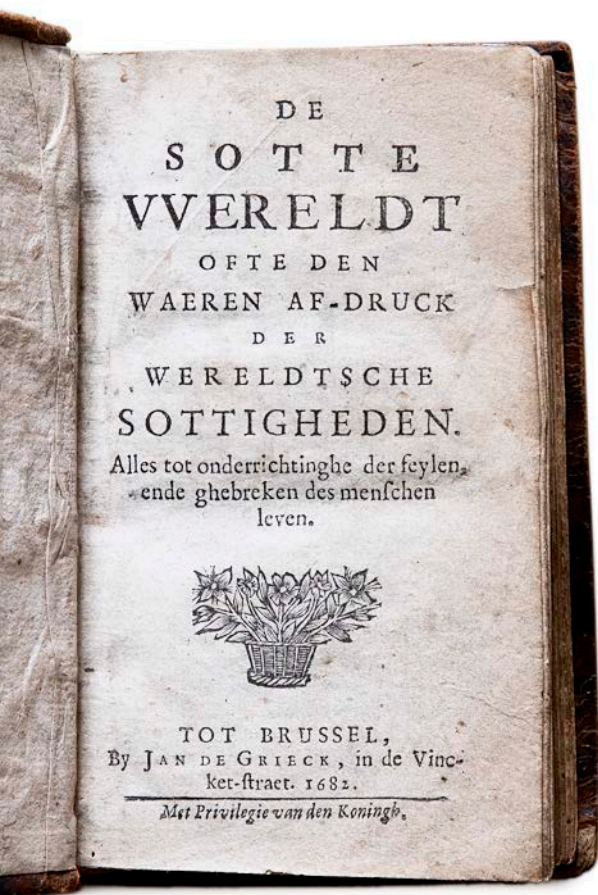
In zijn komische toneelcyclus *De seven hooft-sonden*, zeven kluchten gebundeld in 1682, stelde de Antwerpse toneelschrijver Willem Ogier (1618–1689) de christelijke doodzonden op een humoristische manier voor. In zeven afzonderlijke toneelstukken, geschreven tussen 1639 en 1678, toonde hij het slechte gedrag van wie onderhevig is aan gulzigheid, hovaardigheid, gramschap, onkuisheid, jaloezie, luiheid en gierigheid. Ogier situeerde zijn spelen in volkse milieus in Antwerpen. Op de titelpagina van zijn verzameld werk staan de komische dronkaards, schoenlappers, schippers, hoeren en verarmde kooplui afgebeeld die de hoofdrol spelen in zijn stukken. Het geestelijke begrip ‘zonde’ zorgde echter ook voor een moraliserende ondertoon in Ogiers komische toneelstukken. In tegenstelling tot de preekstoel toonde het toneel veel explicieter de gevolgen van de gruwelijke zonden. Het brede thema van de zeven hoofdzonden gaf Ogier ruim de gelegenheid om alle mogelijke facetten van de maatschappij uitgebreid te bekritisieren.

53 [Jan de Grieck], *De sotte wereltd ofte den waeren af-druck der wereltsche sottigheden*

Brussel: Jan de Grieck, 1682 · 12° (UA CST, BC, MAG-P 11.923)

Gestimuleerd door het succes van de *Waer-seggheer* (zie nr. 51), schreef Joan (of Jan) de Grieck een nieuw werk: *De sotte wereltd*. In het voorwoord wordt duidelijk wie er allemaal iets kan leren van dit boek: de slappe vader, de modezieke dochter, de vleier van het hof, de dwazen en dommeriken in de maatschappij. De titel verwijst naar alle gekken die de wereld tot een ‘sotte’ plek maken. Het boek kadert op die manier in de zothedsthematiek

die in de Zuidelijke Nederlanden al sinds de zestiende eeuw populair was om stichting en vermaak te bieden. Uit de prent op p. 1 blijkt dat iedereen zijn eigen zot meedraagt en dat dus iedereen een soort van zothed in zich heeft. Aan de hand van historiën, gedichten en moralisaties komt de zothed van verschillende types van mensen aan bod, van de hoveling, de dichter, de vrijer, de dobbelaar en de rijke vrek.

50 Jan de Grieck, *De sotte wereldt* [...] Antwerpen: Jacob Mesens, 1689

Colofon

De tentoonstelling werd samengesteld door Hubert Meeus en Johanna Ferket met medewerking van de masterstudenten van het vak *Van schavot tot schouwburg*: Glenn Bosmans, Laura Huygen, Sofie Moors, Steff Nellis, Charlotte Perremans, Mira Singer, Margaux Vandecasteele, Sofie Van de Poel & Bart Vandersnickt.

De realisatie werd verzorgd door de afdeling Bijzondere Collecties, de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap en de technische dienst van de Universiteit o.l.v. Maartje De Wilde en Erna Van Looveren, in nauwe samenwerking met UCSIA (Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen). Met dank aan Boekrestauratie De Valk voor de boekensteunen.

Catalogus

Teksten: Tine De Koninck, Johanna Ferket, Gilke Gunst & Hubert Meeus met medewerking van de studenten

Eindredactie: Hubert Meeus

Tekstredactie: Christel Van Wonterghem [UCSIA]

Foto's & vormgeving: Frederik Hulstaert

Een bijzonder woord van dank gaat naar het Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen en de Universiteitsbibliotheek voor de financiële ondersteuning.

